

УДК 378.015.31:17.022.1

МОРАЛЬНА КУЛЬТУРА СТУДЕНТІВ: ОСНОВНІ СКЛАДОВІ ДОСЛІДЖУВАНОВОГО ФЕНОМЕНУ

Потапчук Т. В.

Стаття присвячена проблемі моральної культури та її складових характеристик. Моральна культура становить усвідомлено вироблений на основі гуманістичних традицій і постійно вдосконалюваний особистістю індивідуальний досвід морально-ціннісного ставлення до світу, людей, самої себе. Вона окреслює міру глибини та органічності втілення у вчинках людей вимог моральності (суб'єктивне, інтеріоризоване уявлення про мораль, свідомий вільний вибір добра, що проявляється у діях, ставленнях індивіда до інших людей, до своїх обов'язків). У широкому розумінні моральна культура постає як форма культури, яка "відповідає" за вдосконалення соціуму, зміст морального проекту людської діяльності, згуртування індивідів навколо моральних норм, цінностей, ідеалів, формування прагнення втілювати ці норми, цінності та ідеали в реальних моральних вчинках. У більш вузькому сенсі моральна культура виступає показником рівня морального розвитку як певної соціальної системи, так і окремої особистості.

Ключові слова: моральної культура, моральні знання, моральні свідомість і самосвідомість, моральні цінності, моральні почуття, моральна поведінка.

Статья посвящена проблеме нравственной культуры и ее составляющих характеристик. Нравственная культура составляет осознанно выработанный на основе гуманистических традиций и постоянно усовершенствованный личностью индивидуальный опыт нравственно ценностного отношения к миру, людям, самому себе. Нравственная культура очерчивает меру глубины и органичности воплощения в поступках людей требований нравственности (субъективное, интериоризованное представление о морали, сознательный свободный выбор добра, что проявляется в действиях, отношениях индивида к другим людям, к своим обязанностям). В широком понимании моральная культура предстает как форма культуры, которая "отвечает" за совершенствование социума, содержание нравственного проекта человеческой деятельности, сплочение индивидов вокруг моральных норм, ценностей, идеалов, формирование стремления воплощать эти нормы, ценности и идеалы в реальных нравственных поступках. В более узком смысле нравственная культура выступает показателем уровня морального развития как определенной социальной системы, так и отдельной личности.

Ключевые слова: моральная культура, нравственные знания, нравственные сознание и самосознание, нравственные ценности, нравственные чувства, нравственное поведение.

The article is devoted to the problem of moral culture and its constituent characteristics. Moral culture is defined as consciously developed on the basis of humanistic traditions and constantly perfected individual experience of moral value attitude to the world, people and oneself. Moral culture outlines the depth and limits in realization of moral obligations (subjective, interiorized understanding of moral, conscious free choice of the good, which shows itself in actions, attitudes to other people, to one's duties). In the broad sense, moral culture appears to be a form of culture that is "responsible" for the improvement of society, for the content of the moral project of human activity, unity among individuals about moral norms, values, ideals, formation of determination to realize these norms, values and ideals in actual moral deeds. In the narrow sense, moral culture acts as an indicator of the level of moral development of a certain social system, as well as an individual person.

Key words: moral culture, moral knowledge, moral consciousness and self-consciousness, moral values, moral sense, moral behavior.

Постановка проблеми. Сьогодні все частіше усвідомлюється той факт, що загрозу духовному, морально-етичному стану суспільства може становити недооцінка психологічного, морального аспектів розвитку людини. Це зумовлює необхідність "виховання глибоко моральної, порядної особистості..., від якої, можливо, залежатимуть певні аспекти розвитку суспільства, цивілізації, людства в цілому" [12, с. 74]. Поняття "моральна культура" створене на перетині двох складових – культури і моральності. Тому для розкриття його сутності звернемося до розкриття змісту кожної з них.

Проблемі виховання у студентської молоді моральної культури, у тому числі й у позааудиторній діяльності, присвятили свої праці О. Багас, К. Байша, Г. Васянович, М. Горда, О. Денищик, С. Крук, О. Кузнєцова, І. Ластовченко, Ю. Максимчук, Л. Москальова, В. Марчук та інші. Незважаючи на наявність різних підходів до визначення сутності моральності, науковці однакові в тому, що кожен індивід приходить у соціум з його культурою як у даність. Відокремлення індивіда від культури призводить до втрати ним життєвих орієнтирів, створює душевний дискомфорт, заважає йому знайти своє місце в соціумі, надати вищий сенс життєвим завданням. І навпаки, оволодіння культурою збагачує людину, розширює її духовні обрії.

Отже, мета статті – проаналізувати теоретичні підходи до змісту моральної культури.

Завдання дослідження: здійснити аналіз стану дослідженості проблеми у філософській, соціологічній, психологічній та педагогічній літературі, розкрити основні характеристики моральної культури.

Виклад основного матеріалу. Культура – це складне багатоаспектне утворення, продукт людської життєдіяльності, феномен людського буття, який проявляється в усіх його сферах і на всіх рівнях, система матеріальних і духовних цінностей. Матеріальна культура складається із створених людиною предметів, в яких "матеріалізуються знання та вміння, які, разом із цінностями, нормами, уявленнями про світ і правилами поведінки, є елементами нематеріальної культури" [7, с. 63].

Полісемантичність поняття "культура" зумовила виникнення безлічі визначень та концепцій його сутності, що співіснують в науці.

Філософи розглядають культуру як спосіб буття людини, в процесі якого відбувається активна її взаємодія з іншими людьми. Культура у цьому сенсі постає як утворення, що "має особистісну структуру переживання, відтворення і трансформації історії в норми і цінності конкретних людей" [13, с. 23–24].

На думку Є. Бистрицького, культура є сукупністю міжособистісних зв'язків і стосунків людини з навколишнім, в яких вона здатна поставати суб'єктом своєї життєдіяльності, "максимально контролювати і керувати змінювати... умови й обставини власного буття" [4, с. 19].

Психологи у визначенні культури виокремлюють насамперед суб'єктивну культуру, під якою розуміють "характерні для кожної культури способи, за допомогою яких її члени впізнають створену людьми частину людського оточення: те, як вони категоризують соціальні об'єкти, які зв'язки між категоріями виокремлюють, а також норми, ролі і цінності, які вони визнають своїми" [7, с. 63].

З психолого-педагогічного погляду культура тлумачиться як система сенсів, переконань, норм, способів поведінки та міжособистісної взаємодії, які, "зберігаючись у певному співвідношенні протягом тривалого часу і функціонуючи в усіх соціальних системах", реалізуються через ціннісні орієнтації і настановлення людей, їхні цілі діяльності, звичаї, обряди, традиції і забезпечують наступність поколінь у творенні нових матеріальних і духовних цінностей [21, с. 74].

Отже, культура виступає як матеріально-духовне утворення, яке виникає на основі предметно-практичної діяльності і певним чином змінюється в ході історичного розвитку.

За словами Н. Миропольської, шлях культури і до культури нескінченний і не має тієї межі, на якій можна зупинитися. Спираючись на знання, почуття, навички людей, культура є процесом обживання людиною світу, в якому вона в пошуках смислу свого існування змінює, формує, розвиває і себе, і світ [15].

Як система норм і цінностей, культура впливає на формування ідеалів, цілей і засобів їх реалізації, активно втілюється в поведінці. Отже, стосовно людської діяльності культура виконує нормативно-санкціонуючу функцію, тобто світоглядне

засвоєння культурних норм і цінностей забезпечує самовизначення особистості і найбільш повне розуміння нею світу завдяки духовно-практичному ставленню до навколишнього середовища. Водночас, як зазначає А. Азархін, набуті в системі культури світоглядні настановлення актуально можуть і не діяти в самосвідомості людини. Однак вони є суттєвою частиною її самовизначення, що є набагато важливішим, ніж те, що людина може вербально висловити чи раціонально осмислити [1].

Носіями культури є не лише соціальні спільноти, а й належні до них індивіди. Культура окремої людини – "це сукупність способів поведінки, думок, понять, методів і результатів діяльності, що виступають особистісними орієнтирами суб'єкта, регулюючи його життєдіяльність і переводячи на якісно вищий, більш осмислений і упорядкований спосіб буття" [18, с. 53].

Існує кілька напрямів впливу культури на особистість. По-перше, в плані підготовки її до життя в суспільстві, навчання норм поведінки, які відповідають прийнятним у ньому зразкам і правилам. По-друге, через формування системи цінностей (економічних, ідеологічних, політичних тощо) як регуляторів людської поведінки. Адже від того, яке місце посідають моральні норми в ціннісній системі конкретної особи, залежить її поведінка в соціумі. По-третє, через формування зразків поведінки як реакцій людини на певні ситуації. Тобто, залучаючись до культури, індивід має засвоїти певні паттерни реагування на різні події та явища у такий спосіб, щоб, з одного боку, задовольнити свої домагання й очікування референтної для нього групи, а з іншого – не вступити в конфлікти з членами інших груп. По-четверте, через продукування моделей (ідеалів) – сукупності рис і якостей, які високо поцінуються в даній групі, суспільстві загалом [18, с. 77–78].

Отже, культура особистості – важливий аспект розуміння культури. Це рівень вихованості та освіченості людини, оволодіння обраною сферою знань або діяльності. Поняття "культура" фіксує якості людини, спосіб її поведінки, ставлення до інших людей. Культура особистості – це "характер і рівень індивідуального освоєння людиною минулих і актуальних цінностей, міра активності та вдосконалення нею свого внутрішнього духовного світу, гуманізація ставлення до суспільства, інших людей, прагнення до творчості в усіх сферах життєдіяльності" [14, с. 15–16], це "індивідуальний досвід, що адекватно проявляється в різних видах життєдіяльності: сприйнятті, відтворенні, оцінці та перевтіленні (вчинок, творчість)" [5, с. 67].

Проведений нами аналіз філософської, психологічної і педагогічної літератури показав, що кожний індивід приходить у соціум з його культурою як у даність. Відокремлення його від культури призводить до втрати ним життєвих орієнтирів, створює душевний дискомфорт, заважає йому знайти своє місце в соціумі, надати вищий сенс життєвим завданням. І навпаки, оволодіння культурою збагачує людину, розширює її духовні обрії, допомагає освоїти і засвоїти визнані суспільством норми, цінності, способи поведінки.

Важливим аспектом культури є моральний. Тож спробуємо окреслити його сутність.

Як свідчить аналіз наукових джерел, на сьогодні не існує стійких однозначних тлумачень понять "мораль" і "моральність".

Філософський словник інтерпретує мораль (від *moralis* – моральний, від *more* – звичаї) як "духовно-культурний механізм регуляції поведінки особистості та соціальних груп за допомогою уявлень про належне, в яких узагальнені норми, цінності, зразки поведінки, принципи ставлення до інших індивідів та соціальних груп" [22, с. 397].

Згідно з поглядами А. Гусейнова, мораль виступає у двох формах: 1) як характеристика особистості і сукупність моральних якостей; 2) як характеристика відносин між людьми, сукупність моральних норм, правил вимог. Обидві ці форми моралі перебувають в єдності, взаємозв'язку і взаємозумовленості. Мораль можна назвати суспільною (людською) формою, яка робить можливими відносини між людьми в усій їх конкретній багатоманітності. Вона начебто прив'язує людей до всіх зв'язків, окреслює той ідеальний універсум, усередині якого тільки й може розгортатися людське буття як людське. Мораль і є тією людськістю, без якої відносини людей ніколи не набули б людського (суспільного) характеру [6].

Отже, об'єктом власне моральної оцінки завжди є міжособистісні відносини, точніше, ті ситуації, в яких інтереси людей виявляються взаємопов'язаними.

Найбільш обґрунтованим, на наш погляд, підходом до проблеми філософського аналізу моралі є підхід, що набув висвітлення в працях О. Дробницького, і становить методологічну цінність для нашого дослідження. Таким є, зокрема, положення про те, що важко виокремити власне моральну сферу індивіда, адже вона регулює різні сторони його життєдіяльності. Моральні критерії можуть бути застосовані до будь-якого виду діяльності людини, до актів її свідомості і поведінки. Формою моральних уявлень є норма, в якій зафіксовані загальні правила поведінки, що висувається до значної кількості здійснюваних людьми вчинків. Отже, робить висновок філософ, "мораль охоплює загальні норми і принципи поведінки, цілі соціальних рухів, які втілені в суспільних і моральних ідеалах, критеріях орієнтації соціальної дійсності у формі понять добра і зла" [8, с. 6].

До філософського підходу, моральність – це "буттєвий корелят моралі, що визначає спосіб, рівень і межі впливу її норм на реальне життя" [22, с. 399]. Розрізняють два конкретніші значення терміна "моральність", згідно з якими вона постає як: 1) якісна характеристика певної системи соціальних або міжособистісних стосунків під кутом реалізації в них настанов і цінностей моралі; 2) сфера внутрішнього, душевно-духовного самовизначення і ціннісної орієнтації людської особистості за межами належного – безальтернативно визначеного нормами і приписами моралі [22, с. 400].

Якщо мораль – це особлива форма суспільної свідомості, вид суспільних відносин, який виявляється в сукупності особливих цінностей і способів нормативного регулювання життєдіяльності людей у суспільстві, "єдиний тип соціальної регуляції, який апелює насамперед до особистісного в людині, до особистості, яка добровільно приймає і додержує моральних норм суспільства", то моральність – це етичне поняття, яке в широкому розумінні є синонімом моралі, характеристикою особливого виду практичної діяльності людей, що мотивуються моральними ідеалами, переконаннями та принципами [20, с. 51–52].

Аналізуючи відмінності між мораллю і моральністю, В. Слободчиков та Є. Ісаєв відзначають, що моральність насамперед передбачає орієнтацію на часткові, історично конкретні оцінки інших, спільноти, тоді як мораль – це орієнтація на самостійно прийняті абсолютні принципи і цінності [20, с. 352].

Як одну з багатьох характеристик цілісної структури досвіду, а не окремих домен (спеціальний, відмежований від інших компонент, модуль) досвіду розглядає моральність Ю. Александров. При цьому дослідник відзначає, що названа характеристика може співвідноситися з ціннісною оцінкою подій, дій індивіда; вона узагальнює "множинність одиниць досвіду за критерієм цієї оцінки: прийнятні вони в соціумі чи ні" [2, с. 17].

Отже, згідно з наведеними вище поглядами, моральність – це суб'єктивне, інтеріоризоване уявлення про мораль, свідомий вільний вибір на користь добра, що здійснюється людиною на засадах усталених у суспільстві моральних оцінок і цінностей.

Моральність особистості зароджується в її діях, в яких виявляється її ставлення до інших людей, до своїх обов'язків, до колективу. Повторюючись, такі дії закріплюються, стають звичними, стійкими рисами характеру, що внутрішньо визначають поведінку людини в різних життєвих обставинах.

Згідно з енциклопедичним визначенням, моральна культура – це "усвідомлено вироблений на основі гуманістичних традицій і постійно вдосконалюваний особистістю індивідуальний досвід морально-ціннісного ставлення до світу, людини, до самої себе". В ідеалі йдеться про "гармонійний максимум усіх морально-духовних цінностей у структурі особистості та міжфункціональний зв'язок між ними" [9, с. 524].

Поняття "моральна культура" використовується для позначення міри глибини й органічності втілення у вчинках людей вимог моральності. Моральні прояви – це сутність цінності індивідуального суб'єкта, яка віддзеркалює внутрішній імпульс конкретної людини, її духовну мотивацію, що набуває виявлення у вчинках стосовно іншої людини [11, с. 106–107]. Оскільки моральні прояви реалізуються у взаємодії кількох суб'єктів, А. Кармін пропонує розглядати моральну культуру як атрибут культурних проявів [11, с. 36].

Отже, моральна культура як рівень оволодіння моральними принципами та ідеалами є якістю суб'єкта, котрий може виступати і як індивідуальний суб'єкт, і як

груповий. Тому цілком правомірно вести мову про декілька аспектів прояву моральної культури як на особистісному рівні, так і на колективному та суспільному рівнях. Однак, в якій ролі не виступав би індивід, моральна культура в своєму реальному функціонуванні постає показником рівня його морального розвитку, незважаючи на те, йдеться про ту чи іншу соціальну систему, соціальну групу чи окрему особистість.

У загальному сенсі під рівнем морального розвитку розуміється моральна вихованість людини, міра засвоєння нею моральних норм, приписів і реалізація їх у своїх вчинках. Моральна культура виступає показником того, наскільки глибоко і міцно моральні настановлення, норми втілюються у почуттях, поведінці, в життєвій позиції особистості. Лише через "діяльнісний прояв у вчинках, постійному спілкуванні з оточенням проявляється моральна культура людини, а також міра її відповідності рівню морального розвитку суспільства, його моральним еталонам і принципам" [17, с. 63].

Таким чином, моральна культура містить, по-перше, найхарактерніші для певної конкретно-історичної епохи моральні цінності; по-друге, ставлення до цих цінностей, реалізоване в моральній здатності й готовності суспільства та особистості бути відповідними назрілим потребам прогресивного розвитку. Отже, до моральної культури особистості належать пізнання та засвоєння усталених моральних цінностей суспільства, готовність і здатність особистості не тільки до творчої їх реалізації, а й до створення нових.

Отже, вважаємо за необхідне розглянути реалізацію моральної культури крізь призму духовної предметності – знання, цінності, які набувають відображення в моральній свідомості особистості й регулюють її поведінку.

Вироблення знань, володіння знаннями, збереження й передача знань – один з вагомих "винаходів" культури. Власне, "рівень культури кожної людини і всього людства загалом на кожній стадії онтогенезу і філогенезу значною мірою визначається характерними для неї обсягом і глибиною знань" [10].

Одним з різновидів знання є практичне знання, яке має конкретний характер, зумовлений своєрідністю залучених у практику явищ – природи, соціальних відносин, самої життєдіяльності людини. Знання про норми моралі (форми моральних вимог до поведінки людини) в побутовому житті сфокусовані в традиціях культури, усталених поглядах, звичаях. При цьому, якщо основна "зона компетентності" звичаїв – це регуляція міжособистісних або міжгрупових відносин, насамперед їхнього поведінкового аспекту, в поглядах зафіксований побутовий рівень морального образу світорозуміння, інтерпретації навколишньої дійсності, норм, правил міжособистісних відносин [23, с. 242].

Моральні знання мають таку силу, що й наукові. Але на відміну від останніх, їх наявність непомітна, тоді як відсутність позначається фатальним чином. Мораль була і залишається "доленосною у ставленні до свого життя, але при цьому стає дедалі більше продуктом свідомої діяльності, предметом морального вибору, мети й сенсу життя" [2, с. 4].

Відтак, моральні знання становлять важливий елемент моральної культури як суспільства, так і особистості.

У моральній культурі особлива роль належить свідомості особистості, адже цілісний розвиток такої її складової, як система категорій, принципів і норм, передбачає своєю головною метою закріплення у свідомості людини органічно єдиної моральної орієнтації, яка не допускала б подвійної моралі. У свідомості морально цілісної особистості почуття перебувають в органічному взаємозв'язку з її раціональним життям, виступаючи як "сплав розуму та почуттів, який виражає стійкість переконань особистості, оскільки саме в єдності почуттів і розуму виявляється глибока переконаність особистості, надійність її моральних принципів" [16, с. 401]. Моральні почуття, розвиваючись, у свою чергу, сприяють зростанню свідомого ставлення індивіда до морального вибору, допомагають йому виробити моральні принципи та ідеали.

Наступною формою духовної предметності є цінності. Категорія "цінність" належить до ключових понять сучасних людинознавчих наук. У довідкових виданнях і наукових дослідженнях зустрічаються різні тлумачення поняття цінності. Найбільш

поширеним серед них є те, відповідно до якого під цінністю розуміється "все, що може цінити особистість, що є для неї значущим і важливим" [3, с. 6].

Цінності моральної культури людини виражають її ставлення до світу, яке має особистісне забарвлення і формуються завдяки пережитим почуттям – співпереживанню, мукам совісті, почуття обов'язку. Усі ці етичні цінності – доброзичливість, добросовісність, справедливість, великодушність та ін. набувають прояву у вчинках людини, які вона здійснює стосовно інших, але характеризують не прояв, не зовнішній образ вчинку, а його внутрішній імпульс, його духовну мотивацію. Тому "нам не треба бачити, як здійснено вчинок, щоб дати йому моральну оцінку, необхідно лише знати, чому його здійснено" [11, с. 107].

Отже, моральні цінності – це сукупність загальнолюдських значущих моральних категорій, які постають як еталони належного. Цінності пов'язані з можливістю реалізації сутнісних сил людини, її морального вдосконалення особистісного розвитку, виступають найвищими принципами, що покладаються в основу мотивації поведінки і вчинків людини, зумовлюють характер її ставлення до об'єктів і суб'єктів навколишнього світу.

Підсумовуючи розгляд змістово-структурних характеристик моральної культури, не можемо не погодитися з М. Каганом, який зазначає, що "моральна культура має доволі чітку локальну обмеженість... З іншого боку, вона не має своїх організаційних форм і просочує людську поведінку в усіх сферах діяльності (суспільної та інтимної), відповідно використовуючи різні предметні форми – етико-теоретичні і практико-поведінкові" [11, с. 96].

Моральна культура є невід'ємною складовою як культури людства в цілому, так і культури окремої особистості. Вона пронизує всі сфери життєдіяльності людей і виконує теоретичну, проєктивну, інтегративну, мобілізуючу, виховну функції у культурному просторі.

Формування моральної культури особистості ґрунтується на концептуальних засадах гуманістичної етики, що утверджують ставлення до людини як до найвищої цінності, визначає її право на власний вільний вибір, розвиток і саморозвиток, творчість і самореалізацію власних здібностей і можливостей тощо. Такий підхід акумулює гуманістичні знання, моральні почуття, ціннісні орієнтації, що визначає внутрішню потребу особистості в моральній поведінці.

Разом із тим проблема формування у студентів моральної культури не є вичерпаною, оскільки потребує ґрунтового осмислення у контексті позааудиторної діяльності студентів вищих педагогічних навчальних закладів.

Література

1. Азарин А. В. Мировоззрение и эстетическое развитие личности / А. В. Азарин. – К. : Наук. думка, 1990. – 374 с.
2. Александров Ю. А. Мораль и гены / Ю. А. Александров // Хаузер М. Д. Мораль и разум: как природа создавала наше универсальное чувство добра и зла / Марк Д. Хаузер; пер. с англ. Т. М. Мартюновой; под ред. Ю. А. Александрова; предисл. Ю. А. Александрова / Ю. А. Александров. – М. : Дрофа, 2008. – С. 5–18.
3. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І. Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
4. Бытие человека в культуре (опыт онтологического подхода). – К. : Наукова думка, 1997. – 175 с.
5. Брыль А. К. К вопросу об исследовании духовной культуры личности / А. К. Брыль // Формирование творческой личности учителя для обновленной национальной школы. – Умань, 1993. – С. 15–17.
6. Гусейнов А. А. Этика : учебник / А. А. Гусейнов, Р. Г. Апресян. – М. : Гардарики, 2003. – 476 с.
7. Данилюк І. Культура і психологія: точки взаємозв'язку / Іван Данилюк // Соціальна психологія. – 2006. – № 6. – С. 60–67.
8. Дробницкий О. Г. Моральная философия : избр. труды / О. Г. Дробницкий. – М. : Гардарики, 2002. – 523 с.
9. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; відп. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
10. Каган М. С. Философия культуры / М. С. Каган. – СПб. : Питер, 1996. – 275 с.
11. Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган. – СПб. : ТОО ТК "Петрополис", 1997. – 205 с.

12. Крeмiнський Б. Г. Обдарованість та проблема розвитку здібностей особистості / Б. Г. Крeмiнський // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 12. – С. 74–80.
13. Крылова Н. Б. Формирование культуры будущего специалиста / Н. Б. Крылова. – М. : Высшая шк., 1990. – 215 с.
14. Мачеевич С. С. Культура личности – сущность и структура (Подход к системному анализу) / С. С. Мачеевич // Культура и гуманизм. – М. : АПН ЦК КПСС, 1991. – С. 3–20.
15. Миропольська Н. Є. Мистецтво слова в структурі художньої культури учня: теорія і практика : монографія / Н. Є. Миропольська. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 204 с.
16. Пенькова О. Моральна спрямованість особистості як основа її громадянськості / Олена Пенькова // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / за ред. С. Д. Максименка, В. Т. Циби, Ю. Ж. Шайгородського та ін. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 398–408.
17. Полякова Г. Б. Нравственная культура в аксиологическом пространстве современной школы : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 / Полякова Галина Борисовна. – СПб., 2004. – 150 с.
18. Рудницька О. П. Мистецтво у розвитку культури майбутніх фахівців / О. П. Рудницька // Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи : зб. наук. пр. / за ред. І. А. Зязюна та Н. Г. Ничкало. – К., 2003. – 680 с.
19. Сінкевич Н. К. Формування морально-духовних орієнтацій у дівчат-підлітків в умовах взаємодії школи та позашкільних закладів : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Н. К. Сінкевич. – К., 2000. – 184 с.
20. Слободчиков В. И. Психология человека / В. И. Слободчиков, Е. Н. Исаев. – М. : Школа Пресс, 1995. – 264 с.
21. Тхоржевський Д. О. Методологічні основи національної самосвідомості як моральної цінності / Д. О. Тхоржевський, І. В. Огородник, В. П. Москалець // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / за заг. ред. О. В. Сухомлинської, ред. П. Р. Ігнатенка, Р. П. Скульського, упоряд. О. М. Павличенка. – К., 1997. – 224 с.
22. Філософський енциклопедичний словник / редкол. В. І. Шинкарук (голова) та ін. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
23. Флиер А. Я. Культурология для культурологов : учеб. пособие / А. Я. Флиер. – М. : Академический проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. – 492 с.